

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՐՏԱՅՈՒՈՒՄԸ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՈՒԽ

(Մաս առաջին)
ԺԹ. դարի երկրորդ կես

ԺԹ. դարի երկրորդ կեսին Եվրոպայում, մասնավորապես ռուսական, իսկ ապա օսմանյան կայսրություններում տեղի ունեցած փոփոխությունները, այդ թվում՝ հասարակական կյանքի աշխուժացումը իրենց հետ բերեցին ազգային զարթոնք, որը չէր կարող իր անդրադարձը չթողել հայ իրականության վրա: Դեռևս 1860-ական թվականներից մեր ժողովրդի պատմության մեջ սկսվեց յուրահատուկ վերածննդի ու ազգային զարթոնքի շրջան, երբ ավելի ուժեղացավ, ամրապնդվեց ազգային համախմբման «հայության հավաքման, ազգության համախմբման» գաղափարը հայության հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում: Դրա շնորհիվ օսմանյան բռնապետության դեմ ուղղված հայ ազգային-ազատագրական պայքարը ոչ միայն զգալի չափով նախապատրաստվեց, այլև լայն ծավալ ստացավ: Շրջադարձային այդ տարիներին լուսավորական շարժումը վճռական հաղթանակ տարավ հետադիմական ուժերի նկատմամբ, ձեռավորվեց ու զարգացավ նոր, աշխարհիկ գրականությունը, հիմնվեցին գրական, մշակութային-կրթական մի շարք ընկերություններ եւ նոր թափ ստացան հրատարակչական գործը, մամուլը, թատրոնը եւ այլն¹: Այս ամենի հետ միասին Օսմանյան բռնապետության դեմ հայոց ազատագրական պայքարին մեծապես նպաստեցին ԺԹ. դարի երկրորդ կեսին հայկական միջավայրում Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Մ. Պեշկեթալյանի, Ս. Շահազիզի, Բաֆֆու եւ այլ գրողների կողմից հայրենասիրական գաղափարների տարածումը: Ռաֆայել Պատկանյանը ժամանակի հիմնական հարցը համարում էր ազգություն կազմելու հարցը²:

¹ Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երեւան, 2002, էջ 77:

² Տե՛ս անդ:

Գարեգին Սրվանձտյանցը Վանում (Վարագ) լույս տեսնող «Արծուի Վասպուրական» էջերից խիստ հարձակում էր գործում նրանց վրա, ովքեր մտածում էին ոչ թե ամբողջ Հայաստանի բախտի, ամբողջ ազգի մասին, այլ իրենց նեղ շահերի, իրենց քաղաքի կամ գավառի մասին: Ոչ թե «գաւառասիրութիւն», այլ «հայրենասիրութիւն»,– ահա նրա նշանաբանը³:

Հարություն Սվաճյանի խմբագրությամբ Կ. Պոլսում հրատարակվող «Մեղու» պարբերականը 1860 թ. հունիսին գրում էր. «Միանանք ազգայնութեան փառաւոր դրօշակին տակ, ի մի սիրտ եւ մի հոգի յօդեալ ամրացնենք, ստուարացնենք ազգին արմատը»⁴: Մի այլ կապակցությամբ, թերթը նույն թվականի նոյեմբերին կոչ էր անում հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև սերտ կապեր հաստատել, գործակցել միմիանց հետ, միանալ «արտով ու տենչաշուք» կազմել մի ընդհանուր, անբաժանելի ազգ:

Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը կոչ էր անում մի կողմ նետել ներքին կրոնաբախտը⁵: Բանաստեղծը իր այդ ցանկությունն արտահայտել է «Եղբայր եմք մեք» հայտնի բանաստեղծության մեջ⁶: Շուտով Մ. Պեշիկթաշլյանին գրեթե նույն ոգով ջերմորեն արձագանքեց նրա արեւելահայ եղբայրը՝ Բաֆին:

Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, մե՛նք եղբայր ենք,
Ե՛կ, տանք սիրոյ միմեանց համբոյր...
Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, հայ ենք, եղբայր,
Ազգայնութեան կնքենք համբոյր,
Ով իւր ազգը չէ ճանաչում,
Մտքով, աչքով խուլ է եւ կոյր⁷:

Ազգության հարցի մասին Ստեփանոս Նազարյանցը մի քանի հոդվածներով հանդես եկավ «Հյուսիսասիայ»-ի էջերում: Սկսնակ հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին եւս մեծ եռանդով պայքարում էր ազգության սկզբունքի համար, ազգության համախմբման եւ օսմանյան բռնապետության դեմ պայքարի համար: Այդ գաղափարները նա տարածում էր իր խմբագրությամբ Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մշակ»-ի էջերում:

³ «Արծուի Վասպուրական», Վան (Վարագ), 1861, N 3, էջ 93:

⁴ «Մեղու», Կ. Պոլիս, 1860, N 102, էջ 139:

⁵ Անդ:

⁶ Տէս Մ. ՊԵՇԻԿԹԱՇԼՅԱՆ, Բանաստեղծություններ, ճառեր, Վենետիկ, 1956, էջ 48:

⁷ ԲԱՖԻ, Երկերի ժողովածու, հտ. Առաջին, Ե. 1983, էջ 56-57:

Հայ երիտասարդ մտավորականության մեջ մեծ տարածում էր գտել «Աստծուց յետոյ Հայրենիք» նշանաբանը: Զմյուռնիայում հրատարակվող «Ծաղիկ» պարբերականը դիմելով հայ երիտասարդներին, կոչ էր անում «եռանդուն երիտասարդներ, Հայկայ արժանի զաւակներ, միանալու ժամանակ հասած է»⁸: Հանդես եկան բանաստեղծներ, գրողներ ու հրապարակախոսներ, որոնք գտնում էին, թե ժամանակն է սթափվել, ոտքի կանգնել, ապստամբության դրոշ քարձրացնել թուրքական տիրապետության դեմ: Ժամանակակից մամուլի էջերում մեծ տեղ էին գրավում ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերը: Հաճախակի դարձան հայրենասիրական գրքերի հրատարակումը, ինչպիսին էր Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» վեպը, որը ջերմ արձագանք գտավ դեմոկրատ-հայրենասիրական շրջաններում: Տեղի ունեցավ ժողովրդի երկու հատվածների՝ արեւելահայերի եւ արեւմտահայերի մերձեցում, ավելի ուժեղացան գաղափարական ու մշակութային կապերը: Այս գործում առանձնապես խոշոր եւ վճռական դեր խաղաց պարբերական մամուլը: Բնորոշ է, որ օրինակ Ժ. դարի երկրորդ կեսից արեւելահայ մի շարք պարբերականներ, այդ թվում եւ «Հյուսիսափայլ»-ը (Մոսկվա), «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» (Թիֆլիս), «Մեղու Հայաստանին» (Թիֆլիս) եւ այլն, հաճախ էին անդրադառնում արեւմտահայ իրականությանը եւ երբեմն ավելի լայնորեն լուսաբանում արեւմտահայերի մշակութային եւ հասարակական-քաղաքական կյանքը: «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը մի շարք հոդվածներ տպագրեց ինչպես Զեյթունի 1862 թ. ապստամբություն, այնպես եւ արեւմտահայության այլ հարցերի մասին: Աշխույժ գործունեություն ծավալեց նաեւ արեւմտահայ պարբերական մամուլը: Մկրտիչ Խրիմյանի «Արծուի Վասպուրական»-ը 1860-ական թվականներից գրում էր նաեւ Արեւելյան Հայաստանի մասին եւ հայրենասիրական բանաստեղծություններ արտատպում Մոսկվայում հրատարակվող «Քնար հայկական»-ից: Այդ նույն ժամանակ Ստեփան Ոսկանյանի «Արեւելքը» եւ «Արեւմուտքը» զգալի ջանքեր գործադրեցին արեւելահայ եւ արեւմտահայ առաջավոր մտավորականների կապերն ու փոխհարաբերությունները ուժեղացնելու եւ ամրապնդելու, ինչպես նաեւ հայոց մեջ ազատագրական պայքարի գաղափարներ ներարկելու ուղղությամբ: Կ. Պոլիսի «Մեղու» հանդեսում դեռեւս 1860-1861 թթ. արտատպվեցին Մ. Նալբանդյանի «Մանկութեան օրեր», «Ազատութիւն» բանաստեղծություններն ու այլ ստեղծագործություններ: Հանդեսի խմբագիր Հարություն Սվաճյանն առավել հաճախ ու

⁸ «Ծաղիկ», Զմիւռնիա, 1861, IV 1:

հետեւողականորեն անդրադառնում էր արեւելահայերի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքին, միաժամանակ արեւմտահայության մեջ վառ էր պահում ազատ ապրելու եւ ազատության համար պայքարի գաղափարը: Մատթեոս Մամուրյանը 1864-1865 թթ. արեւմտահայության ծանր վիճակը ներկայացնելով, նրան ազատագրական պայքարի կոչելով, միաժամանակ անդրադառնում էր Լազարյան ճեմարանի, Ներսիսյան դպրոցի, արեւելահայերի մշակութային հասարակական կյանքի հետ կապված բազմաթիվ խնդիրների: Հարկ է նշել, որ պարբերական մամուլի օգնությամբ քաղաքական սերտ կապեր հաստատվեցին արեւելահայ եւ արեւմտահայ ներկայացուցիչների միջեւ: Մ. Նալբանդյանը քաղաքական սերտ կապեր հաստատեց պոլսահայ դեմոկրատական մտավորականության մի շարք ներկայացուցիչների հետ: Ավելի ուշ, հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված արեւելահայ մտավորականությունն իրեն նվիրեց սովորական լծի տակ հեծող իրենց եղբայրների ու քույրերի արեւմտահայության ազատագրության գործին, զգալի դեր խաղալով արեւմտահայ ազատագրական շարժումների մեջ: Այսպիսով գնալով ավելի ամրապնդվեցին հայ ժողովրդի երկու հատվածների ինչպես գաղափարական ու մշակութային, այնպես եւ քաղաքական կապերը: Այդ միասնությունը Հայոց աշխարհի նոր գարունն էր ավետում, որը թուրք-օսմանյան բռնապետության դեմ 1860-ական թթ. սկսած ազատագրական պայքարի տարբեր ձեւերով ու երանգներով արտահայտվեց: Տեղի ունեցան ապստամբություններ, զինված ելույթներ, ծավալվեց գաղտնի խմբակների ու հայրենասեր առանձին գործիչների քաղաքական գործունեություն:

ԺԹ. դարի երկրորդ կեսին հայոց ազատագրական պայքարի առաջին օրինակը հանդիսացավ 1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունը:

Բալկաններում եւ արաբական երկրներում (Սիրիա, Լիբանան) ծավալված հակաթուրքական շարժումների պայմաններում, Զեյթունի կիսանկախ վիճակը վերացնելու, հայության ազատագրական շարժումը Կիլիկիայում կանխելու համար, օսմանյան կայսրությունը որոշում ընդունեց գրավել եւ ամբողջովին իրեն ենթարկել միշտ հաղթանակած ու ազատատենչ այդ լեռնային գավառը, զինաթափ անել ու կոտրել տեղի հայ բնակչությանը: Մշակված ծրագիրն իրագործելու նպատակով 1862 թ. ամռանը, օսմանյան կայսրությունն ի տարբերություն 1860 թ. խուրճիգ փաշայի անփառունակ արշավանքի, ավելի մեծ արշավանք կազմակերպեց, այժմ արդեն նոր կառավարչի՝ Ազիզ փաշայի հրամանատարությամբ:

Ժամանակի հայ մամուլը իրավամբ նշել էր, որ Ազիզ փաշան օսմանյան արքունիքից հրահանգ էր ստացել Զեյթունի հայ բնակչությանը զանգվածային կոտորածի ենթարկել: Թիֆլիսում հրատարակվող «Փորձ» պարբերականը գրում էր, որ թուրքական բանակը, որ բաղկացած էր գլխավորապես քրդերից, չերքեզներից, ավշար ու այլ ցեղերից կազմված անկանոն ջոկատներից Ազիզ փաշայի հրամանատարությունամբ հուլիս ամսին հարձակվեց Զեյթունի վրա: Սկզբում նրան հաջողվեց իր 12-հազարանոց զորքով գրավել մի քանի գյուղեր⁹: Փաշայի հաջողությունները, սակայն երկար չտևեցին: Ինչպես գրում է Թիֆլիսում հրատարակվող «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» պարբերականը, 1862 թ. օգոստոսի 2-ին (14)-ին զեյթունցիներն իրենց չորս թաղապետերի՝ իշխաններ Շավրոյանի, Յաղուպյանի, Սուրենյանի եւ Ենիտունյանի ղեկավարությամբ 5-ից 6-հազարանոց զորքով հարձակման անցան եւ գլխովին ջարդեցին սուլթանական զորքը: Զեյթունցիները խելամիտ ու համարձակ գործողությունների շնորհիվ կարողացան նախ կասեցնել թշնամու մեծաքանակ ուժերի առաջխաղացումը, ապա անհամեմատ քիչ զոհեր տալով, որին մեծապես նպաստում էր տեղանքի գերազանց իմացությունը, թուրքերին ստիպեցին նահանջել եւ Ավագկալի մերձակայքում ոչնչացրին Ազիզ փաշայի զորաբանակը: Նրա բանակի մնացորդներն ու ինքը՝ փաշան, մարտադաշտից խուճապահար փախչելիս, զոհեր տալով հետ քաշվեցին Մարաշ: «Այս զօրացս մէկ մասը Մարաշի ճամբան բռնած էր, որն որ իր փախստեանը արդէն մեծամեծ կորուստներ ընելեն վերջը՝ հազիւ հազ գիշերը հոն կրցաւ մտնել: Միւս մասը աւելի կարճ ճամբեն անցնելով փախչելու համար Զեյթունի աջ ու ձախ կողմերը ուղղած էին իրենց ընթացքը, այլ անոնց մեծ մաս մալ գետին մէջ թափուելով խեղդուեցան», - գրում է պարբերականը¹⁰: Կովող զեյթունցիները ինչպես նախկինում, այնպես եւ այս անգամ ցույց էին տալիս անհատական հերոսության բազմաթիվ օրինակներ: Զեյթունցի Մարկոս Թաշճյանը կարողանում է մտնել թշնամու բանակատեղին, սպանել թուրք թնդանոթաձիգին, որի արձակած արկերը մեծ ավերածություններ էին պատճառում Զեյթունին:

Այդ սխրանքը կատարելուց հետո նա ընկնում է հերոսի մահով: Անօրինակ սխրագործություն եւ անձնագոհություն ցուցաբերեցին եւ հերոսի մահով ընկան Թորոսենց Հակոբը, Գալուստ եւ Գրիգոր

⁹ Տե՛ս «Փորձ», 1879, N 11, էջ 22:

¹⁰ «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1863, N 3, էջ 224-225:

վարդապետները, ծանր վիրավորված Մելիքսեթ Քասրմյանը, որը Մ. Պեշիկթաշլյանի հայտնի «Մահ քաջորդույն» բանաստեղծության հերոսն է¹¹։ Եթե զեյթունցիները տվեցին ընդամենը 600-ից 700 զոհ, ապա թշնամու զոհերի քանակը անցնում էր 6-7 հազարից։ Զեյթունցիներին որպես ռազմավար, ինչպես նշում էին գրեթե բոլոր հայ պարբերականները («Մեղու», «Մասիս», «Ծաղիկ»), մնացել են թշնամու թնդանոթները, մեծ քանակությամբ գենք, զինամթերք։ Սակայն Բարձր դուռը նոր պատրաստություններ տեսավ ապստամբներին ճնշելու համար։ Պարտված զորահրամանատարին փոխարինեց Բալկանյան ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշած Աշիր փաշան։ Զեյթունցիները նորից պատրաստվեցին դիմադրել թշնամուն, բայց դեպքերն այլ ընթացք ստացան։ Զեյթունցիների ներկայացուցիչները, Կ. Պոլսի պատրիարքը եւ մի շարք հայ գործիչներ դիմեցին Բ. Դուռնը եւ Ֆրանսիային։ Կայսր Նապոլեոն 3-ը, որը այդ շրջանում աշխույժ նվաճողական քաղաքականություն էր վարում Մերձավոր Արեւելքում, փորձեց օգտվել առիթից եւ հանդես գալ հայերի «պաշտպանի» դերում, կաթոլիկությունը հայոց մեջ տարածելու պայմանով, դադարեցնել թուրքերի արշավանքը Զեյթունի վրա։ Թուրքական կառավարությունը, հասկանալով Ֆրանսիայի իսկական նպատակը, որոշեց չձեռնարկել նոր արշավանք զեյթունցիների դեմ։ Շուտով սուլթան Աբդուլ Համիդը բանակցություններ սկսեց զեյթունցիների հետ, կնքվեց համաձայնություն, ըստ որի Բ. Դուռը դադարեցրեց Զեյթունի դեմ նախապատրաստվող արշավանքը, իսկ ապստամբները համաձայնեցին վճարել հարկերը եւ ընդունել կառավարության նշանակվելիք կայմակամին՝ գավառապետին, որը Զեյթուն եկավ միայն 1865 թ.։ Այսպիսով, չնայած Զեյթունը կորցրեց դարեր ի վեր պահպանած իր կիսանկախ վիճակը, բայց կարողացավ ապստամբության շնորհիվ պահպանել կիլիկիահայության գոյությունը։ Զեյթունի օրինակով, ըստ Փարիզում հրատարակվող «Փարիզ» թերթի, իսկական ճակատամարտի էր վերածվել հայերի ու թուրքերի միջեւ զինված ընդհարումը Վանում¹²։ Ըստ նույն թերթի հաղորդման, երբ Վան քաղաքում կատարվող դեպքերի լուրը հասնում է շրջակա գյուղերը «մոտ 20 հազար հայ եւ քուրդ զինված են եւ գնում քաղաքի հայերին օգնութեան»¹³։ Նույն կերպ Մուշում 1863 թ. զինված ընդհարումներ եղան հայերի ու

¹¹ Տե՛ս «Փարիզ», 28 փետրվարի, 28 մարտի, 1862։

¹² Տե՛ս Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 88,

¹³ «Փարիզ», 1862, N 64։

քրդերի միջեւ, որոնք մինչ այդ անարգել իրենց ասպատակություններն էին կատարում հայկական գյուղերում: Նույնանման հայոց ժողովրդական ընդվզումներ, ազատագրական շարժումներ տեղի ունեցան 1865 թ. Չարսանջակում, իսկ 1868 թ. Քղի գավառում: Սակայն թուրքական իշխանությունների կողմից այս ազատագրական շարժումները բռնությամբ ճնշվեցին:

Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը նոր լիցք հաղորդեց հայոց ազգագրական պայքարին, բարձրացրեց ազգային ինքնագիտակցությունը: Հայ մամուլը ոչ միայն ապստամբության օրերին, այլև՝ դրանից տարիներ անց անընդհատ անդրադառնում էր Զեյթունի իրադարձություններին՝ դրանք դիտելով իբրեւ կարեւոր հանգրվան օսմանյան բռնակալության դեմ ուղղված ազատագրական պայքարում: Հ. Սվաճյանի «Մեղուն» քննադատական հոդված տպագրեց, որում հիմնավորվում էր զեյթունցիների պայքարի արդարացիությունը, դատապարտվում Կ. Պոլսի անգլիական «The Levant herald» (Լեւանտ հերալդ) թերթի չարամիտ հարձակումները զեյթունցիների դեմ¹⁴: Կ. Պոլսում Կ. Փանոսյանի հայատառ «Միւնատիի էրճիաս» («Արգեոսի մունեստիկ») թերթը տպագրեց այդ հրապարակախոսի հոդվածը, որտեղ նա պարսավում էր Զեյթուն արշավող Ազիզ փաշային՝ նրան անվանելով «փարավոնական բարբարոս»: Օսմանյան իշխանությունները Կ. Փանոսյանին դատապարտեցին բանտարկության եւ դրամական տուգանքի¹⁵: Զմյուռնիայի «Ծաղիկ» հանդեսը տպագրեց Արմենակ Հայկունու (Ճիզմեճյան) «Զեյթուն, Լեւանտ հերալտ» եւ իւր թղթակիցը՝ հայերին ուղղված կոչով՝ համառ պայքարով պահպանելու իրենց պատիվն ու իրավունքը «անիրաւ թշնամութեանց դէմ»¹⁶: Զեյթունի ապստամբությանն անդրադարձան «Մասիս», «Դիմակ», «Փարիզ» եւ արեւմտահայ այլ պարբերականներ՝ զուսպ կամ բացահայտ, բայց միշտ պաշտպանելով զեյթունցիների հերոսական պայքարն իրենց իրավունքների համար: Բուն Արեւմտահայաստանում հրատարակվող «Արծուի Վասպուրական» ամսագրում տպագրվեց Գ. Սրվանձտյանցի «Սկսենք մեր գործ, նորէն սկսենք» հոդվածը, որ համարձակ կոչ էր զեյթունցիներին եւ ամբողջ հայությանը՝ շարունակելու բռնակալության դեմ պայքարը¹⁷:

¹⁴ Տէս «Մեղուն», 1862, թիվ 169, էջ 174-175:

¹⁵ Տէս «Մասիս», 25 օգոստոսի եւ 11 սեպտեմբերի, 1862:

¹⁶ Տէս «Ծաղիկ», 1862, թիվ 4

¹⁷ Տէս «Արծուի Վասպուրական», 1862-1863, թիվ 1, էջ 9-19:

Իրադարձություններին աշխուժորեն արձագանքեց նաեւ արեւելահայ մամուլը: «Մեղու Հայաստանի» թերթի հոդվածներում ներկայացվում էին ոչ միայն Զեյթունի ապստամբության հետ կապվող իրադարձությունները, այլեւ Կիլիկիային նվիրված պատմական-աշխարհագրական հոդվածներ: «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը հանգամանալի լրատվություն էր տալիս ապստամբության ընթացքի, օսմանյան իշխանություններին եւ զեյթունցիների բանակցություններին եւ դեպքերի հետագա զարգացումների վերաբերյալ¹⁸: Գաղութահայ պարբերականներից Զեյթունին իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում Ա. Մուրադյանի «Փարիզ» թերթը՝ ակնկալելով Ֆրանսիական կառավարության օգնությունն ապստամբներին¹⁹: Ապստամբությունից շուրջ մեկուկես տարի անց «Արեւմուտք» հանդեսում Ս. Ոսկանյանը տպագրեց «Լեռնականք» հոդվածը՝ հրապարակախոսական հույժ տպավորիչ ձևով՝ ընծայված զեյթունցիների ազատասիրությանն ու բռնակալության դեմ հետագայում եւս մարտնչելու կամքին²⁰: Հոդվածում Թուրքիայի բռնակալությունը թոթափելու միակ միջոց էր համարվում ազատագրական զինված պայքարը:

Զեյթունի ապստամբությունն իր անդրադարձը գտավ գեղարվեստական գրականության մեջ: Մ. Պեշիկթաշլյանը, լինելով ապստամբներին աջակցող բանաստեղծ ու հասարակական գործիչ, գրեց իր հանրահայտ Զեյթունյան շարքը՝ ուրվագծելով ազատության համար իր կյանքը նվիրաբերած խիզախ զեյթունցու խրոխտ կերպարը: Զեյթունին եւ նրա ըմբոստ զավակների մղած կռիվներին անդրադարձավ Ա. Հայկունին իր մի շարք բանաստեղծություններով, որոնք տպագրվեցին «Ծաղիկ» հանդեսում²¹:

1870-ական թթ. հայ ազատագրական շարժման գլխավոր աչքի ընկնող կենտրոններ դարձան Վանը, Ամիգը եւ նորից Լեռնային Կիլիկիայի Զեյթուն գավառը:

Վան քաղաքում 1872 թ. հիմնվեց մի գաղտնի կազմակերպություն, որ կրում էր «Միութիւն ի փրկութիւն» անունը²²: «Միութեան» կոչում նկարագրվում է Վասպուրականի հայ բնակչության խիստ ծանր վիճակը եւ

¹⁸ Տե՛ս «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիվ 10, էջ 781-814, 1863, թիվ 1, էջ 71-76, թիվ 3, էջ 213-230:

¹⁹ «Փարիզ», 28 մարտի, 1862:

²⁰ Տե՛ս «Արեւմուտք», 1864, թիվ 4, էջ 25-27:

²¹ Տե՛ս «Ծաղիկ», 1862, թիվ 23, էջ 183-184, թիվ 30, էջ 255, թիվ 35, էջ 296:

²² Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 122:

զարգացվում է այն միտքը, թե անհրաժեշտ է համախմբվել եւ պայքարել ժողովրդի ազատագրության համար:

Տարիներ անց՝ 1878 թ. Վանում հիմնվեց հայրենասիրական մի այլ գաղտնի միություն, որ կրեց «Սեւ խաչ» անունը: Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, վանեցի Հարություն Ճանկուլյանն իր հուշերում այդ մասին գրել է. «Վանայ երիտասարդությունը չափէն աւելի խանդավառուած էր, որով հետզհետէ կըմբռնէր, թէ ինքն իբր մարդ ազատ է իր իրաւունքն ունենալ, պէտք է անոր տէրն ըլլալ եւ ապահով կեանք մը ապրիլ, ոգեւորութիւնը չափ ու սահման չունէր, խումբ մը կրակոտ ու խանդոտ երիտասարդներ «Սեւ խաչ» անուան տակ գաղտնի կազմակերպութիւն ձեռնարկեցին»²³:

«Սեւ խաչը» ձգտել է կազմակերպել Վանի եւ գաւառի հայության ինքնապաշտպանության գործը, որի անհրաժեշտությունը խիստ զգացվում էր այդ տարիներին: Խմբակը զգալի աշխատանք է կատարել երիտասարդության հայրենասիրական ոգին բարձրացնելու, նրան զինելու ուղղությամբ եւ միջոցներ է ձեռնարկել հարկ եղած դեպքում թուրք եւ քուրդ կողոպտիչներին ու ջարդարարներին դիմադրելու համար: Անխնա պայքար է ծավալել մատնիչների ու նրանց դեմ, ովքեր փորձեր են արել զենք վաճառել թուրքերին ու քրդերին: Կան տվյալներ այն մասին, որ «Սեւ խաչ» կազմակերպությունը ունեցել է «Զինակիրներ» անունը կրող մի հատուկ խումբ²⁴, որը գործել է Այգեստանում՝ խնդիր ունենալով զինավարժել ազատագրական պայքարի մեջ ընդգրկված երիտասարդներին: Կարծում ենք հենց այս խումբը նկատի ունի «Մշակի» Վանի թղթակիցը, երբ ժամանակին գրում էր. «Ինչպէս կերեւի, մի ժամանակ յետոյ, մի խումբ կազմուած է այստեղ Այգեստանի մէջ: Այս խմբակը թէեւ չը գիտցուիր թէ ինչ տեսակ անձերէն բաղկացեալ է, բայց իրենց գործերէն կերեւի, որ զգայուն հայեր պէտք է լինեն նոքա, զի ազգին վնասակար անձերու վրայ կյարձակին եւ նոցա կպատժին ծեծելով»²⁵:

Իր հուշերում Ճանկուլյանը գրել է, որ Վանի հայրենասեր երիտասարդության վրա մեծ ազդեցություն ունեին Մկրտիչ Խրիմյանը եւ Վանի

²³ Հ. ՃԱՆԿՈՒԼԵԱՆ, Յիշատակներ հայկական ճգնաժամէն. Մասն Ա. եւ Բ., Կ. Պոլիս, 1913, էջ 50-51:

²⁴ Ռ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Արեւմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները եւ Կարինի «Պաշտպան հայրենեաց» կազմակերպությունը. Երեւան, 1965թ, էջ 216:

²⁵ «Մշակ», 1882, N 63:

ռուսական փոխհյուպատոս, հայազգի Կոստանդին Կամսարականը: Այդ մասին կան նաեւ մի շարք այլ տվյալներ: Պետք է ենթադրել, որ «Սեւ խաչ» գաղտնի կազմակերպության ղեկավարները կապեր ունեին նշված գործիչների հետ:

Այդ կազմակերպությունը գործում էր նաեւ 1880-ական թթ. սկզբներին: Հայտնի է, օրինակ, որ 1882 թ. նա կապեր է հաստատել էրզրումի «Պաշտպան հայրենեաց» ընկերության հետ, որը հայտնաբերվեց ու վերացվեց թուրքական կառավարության կողմից 1882 թ. վերջերին: Հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակ էլ դադարեց գործելուց նաեւ «Սեւ խաչը»:

1870-ական թթ. վերջերին Վանի երիտասարդության մեջ ազատագրական գաղափարներ է արծարծել Մկրտիչ Փորթուգալյանը: Նա ժամանակի հայ քաղաքական ինքնատիպ գործիչներից մեկն էր, որի գործունեությունը սերտորեն կապված էր լուսավորական-դեմոկրատական գաղափարների՝ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության վերաճելու գործընթացին:

1870-ական թթ. առաջին կեսին նա խմբագրել է Կ. Պոլսի «Ասիա» թերթը, աշխատակցել Կ. Փանոսյանի «Մանգումէի էֆքեար» հայատառ թուրքերեն թերթին, Գր. Արծրունու «Մշակին» եւ այլ պարբերականների՝ առաջադրելով հանրային կյանքի հետ կապված կարեւոր հարցադրումներ: Նա նշանակալի դեր է ունեցել արեւմտահայ ընկերությունների գործունեության պատմության մեջ²⁶:

Մ. Փորթուգալյանը Վանում համագործակցել է Մ. Նաթանյանի, Մ. Խրիմյանի, Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Կ. Կամսարականի հետ: Նույն ժամանակներում Վանի վարժապետանոցն ու կեդրոնական վարժարանը Մ. Փորթուգալյանի եւ նրա համախոհների կողմից օգտագործվում էին իբրեւ օրինական ասպարեզներ՝ թուրքական բռնակալության դեմ ինքնապաշտպանության կազմակերպման եւ ազատագրական պայքարի գաղափարներ տարածելու նպատակով: Ուշագրավ է, որ «Միացեալ ընկերութիւնների» կազմակերպություններից (1881) տարիներ առաջ նա գործնական ու գաղափարական կապեր էր հաստատել արեւելահայ առաջադիմական գործիչների հետ՝ ի դեմս Գր. Արծրունու եւ նրա շուրջ խմբված կովկասահայ մտավորականության: Մ. Փորթուգալյանի՝ գրեթե բացահայտ դարձած հակաթուրքական քարոզչությունը, արեւմտահայերի մեջ պայքարի ոգին

²⁶ Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., 126:

ամրացնելու գաղափարները սաստիկ անհանգստացրել էին թուրքական իշխանություններին²⁷:

Ազգային-ազատագրական բնույթի քաղաքական խմորումներ տեղի ունեցան Ամիրի (Դիրբեքի) հայություն մեջ: Ամիրում գործող Հայրենակցական միության շատ անդամներ 1874–1878 թթ. զգալի քայլեր կատարեցին հայ բնակչությանը զինելու, թուրքական տիրապետության դեմ ապստամբություն նախապատրաստելու եւ ռուսական բանակին զինված օգնություն ցույց տալու ուղղությամբ: Հայրենասիրական այդ շարժումը գլխավորում էին վարդապետ Փիլիպպոս Նազարյանը եւ առեւտրական Հովհաննես Հարությունյանը (Հովհաննես էֆենդին):

Վերջինս 1877 թ., 38 տարեկան հասակում, զոհվեց թուրքական զորքերի հետ տեղի ունեցած մի ճակատամարտի ժամանակ²⁸: Վարդապետ Փիլիպպոսը, որը եւս մեծ համբավ ու հարգանք ուներ հասարակ ժողովրդի մեջ, 1879 թ. բանտարկվեց ու որպես «խռովարար» փոխադրվեց Կ. Պոլիս: Մահացավ նա Երուսաղեմում, 1894 թ.²⁹:

Հայ ժողովրդի համար 1870-ականներն անտանելի էին: Հարստահարությունները գնալով ավելի էին սաստկանում, եւ ինչպես պատկերավոր ձևով նշել է «Արեւելահայ մամուլը», «Աւաղ, անտառներ գազաններէ մաքրեցան, գետեր եւ հեղեղներ մեր դաշտերն ու արտերը ողողելէ եւ աւերելէ դադրեցան, հիւանդութիւն ու սով փոքր ի շատէ մարմիններն հալելէ մաշելէն կասեցան, սակայն հրեշադէմ հրոսակներ Հայաստանի տուններն ու եկեղեցիներն ասպատակելէն եւ քանդելէ չվհատեցան»³⁰:

Ռուս-թուրքական պատերազմը, ինչպես հայտնի է, վերջացավ ռուսների հաղթանակով, եւ 1878 թվականի փետրվարին Սան-Ստեֆանոյում կնքվեց զինադադար, որի համաձայն Բուլղարիան եւ Մակեդոնիան համարվելու էին անկախ իշխանություններ՝ պահպանելով վասալական կախումը Թուրքիայից: Բուլղարիայից պետք է հանվեին թուրքական զորքերը՝ թողնելով այնտեղ ռուսական զինված ուժերը: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ճանաչվում էր Չեռնոգորիայի, Սերբիայի, Ռումինիայի անկախությունը, իսկ Բոսնիայում եւ Հերցեգովինայում բարեփոխումներ պետք է անցկացվեին: Այս պայմանագրով Հայաստանի տարածքից

²⁷ Տե՛ս անդ:

²⁸ ՊԲՀ, 1984, N 1, էջ 149:

²⁹ «Արմենիա», 1894, հոկտեմբերի 3:

³⁰ «Արեւելեան մամուլ», 1871, մայիս, էջ 222:

Ռուսաստանին էին կցվում Կարսը, Բայազետը, Սարիղամիշը, Արդահանը, մինչև Սողանլուղի լեռնաշղթա³¹:

Սան-Ստեֆանոյի զինադադարը, իսկ դրանից հետ Բեռլինի կոնգրեսում ընդունված դաշնագիրը ոտքի էր հանում հայ առաջավոր ուժերին, որոնք տեսնելով բալկանյան ժողովուրդների ինքնուրույնություն ստանալը, համաժողովի առաջ դրեցին հայկական խնդիրները, որի հետ նաեւ Զեյթունի ժողովրդի ինքնավարության հարցը: Սակայն եւրոպական պետություններն ամեն կերպ ցանկանում էին պահպանել Թուրքիայում եղած նախկին դրությունը եւ մերժեցին հայկական հարցը: Հայկական պատվիրակությունը, որը մեկնել էր Բեռլինի կոնգրես, ոչ մի հաջողության չհասնելով, վերադարձավ հայրենիք ձեռնունայն ու հուսալքված: Ճիշտ կերպով է նշում «Արեւելյան մամուլ»-ը, որ «Տէրութեանց խորհուրդը վարագոյրը իջեցուց ու լռեց՝ տեսարանէն քաշուեց...»³²:

Հիասթափված եւրոպական դիվանագիտության խարդավանքներից, հայ մտավորականության մի մասն սկսեց քարոզել սեփական ուժերի վրա հույսը դնելու գաղափարը: Հայ ազգային-ազատագրական շարժման ամենաաշխույժ գործիչներից մեկը՝ Խրիմյան Հայրիկը, իր ժողովրդի Բեռլին ուղարկված պատվիրակը, խորապես դառնացած եւրոպական դիվանագիտությունից, այդ օրերին քարոզում էր, որ «Ժրաւունքն ալ սուրին ծայրն է: Հայաստանցիներ, այսուհետեւ սիրեցէք երկաթը, ձեր փրկութիւնը երկաթով կլինի. Այն պատուական երկաթով, որ Զեյթունի լեռներէն կելնէ»³³: Ինչպես տեսնում ենք, քարոզելով սեփական ուժերը կազմակերպելու եւ այդ ուժերի միջոցով թուրքական բռնակալությունից ազատագրվելու գաղափարը, Խրիմյան Հայրիկն ամենից առաջ մատնացույց էր անում Պիրիդ լեռան երկաթահանքը եւ նրա շուրջը հավաքված Տավրոսի արծիվներին:

Ազատագրական պայքարը շարունակվեց նաեւ Զեյթունում: Սկսած 1867 թվականից մինչև 1875 թ.՝ ընդամենը 8 տարի, Տավրոսի լեռնաշխարհի բնակիչներն ապրեցին «խաղաղ» կյանքով՝ թուրքական նոր կայմակամի իշխանության ներքո: 1875 թվականին Զեյթունում կայմակամի պաշտոն էր վարում ոմն միակնանի Թուրք՝ Դավուդ Նիսպին:

1875 թ. ի պատասխան կայմակամ Դավուդ Նիսպի դաժան ճնշումներին ու հարստահարություններին, զեյթունցիները նորից զենքի դիմեցին:

³¹ Տէս Հ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Զեյթունի պատմությունը 1409–1921 թթ., Երեւան, 1969, էջ 276:

³² «Արեւելյան մամուլ», 1878, օգոստոս, էջ 133:

³³ «Մշակ», 1878, 16 սեպտեմբեր, N 159:

Բարբարոս ու արյունարբու այդ կայմակամի իշխանության ժամանակ հայերի հալածանքները, ինչպես դեռ իր ժամանակ վկայել է Հալեպի անգլիական հյուպատոս Հենդերսոնը, հասավ ծայր աստիճանի: Եւ երբ մի անգամ այդ թուրք իշխանավորը անհիմն կասկածի պատճառով իրեն ենթակա հայ ծառայողին խիստ տանջանքների ենթարկելուց հետո անձամբ գլխատեց, լցվեց Զեյթուն քաղաքի բնակիչների համբերության բաժակը եւ նրանք նորից ոտքի կանգնեցին³⁴: Ժողովրդական խռովությունը չդադարեց նաեւ հաջորդ տարում: Ապստամբները 1876 թ. հունիս ամսին հարձակվելով կառավարական շենքի վրա «հիմնահատակ կքանդեն շենքը ու կայրեն մզկիթը, կվռնդեն պաշտոնյաները»³⁵:

Սուլթանական կառավարությունը, որ այդ ժամանակ պատրաստվում էր մոտ ապագայում սպասվող ռուս-թուրքական պատերազմին, հնարավորություն չունեւ անհրաժեշտ քանակի զորք ուղարկելու հայ լեռնականների դեմ, ուստի ստիպված եղավ ժամանակավորապես հաշտվել կատարված փաստի հետ: «Երեք տարի շարունակ ազատ ապրեցան զէյթունցիք առանց գայմագամի, ըստ վաղեմի դրութեան ինքնզինքնին կառավարելով Մարաշէն անկախ»³⁶: Այս տարիների ազատագրական պայքարի ղեկավար դեմքերից էր երիտասարդ հայրենասեր Պապիկ իշխանը՝ արդեն հայտնի իր արիության մասին սխրագործություններով: Նա Զեյթունի իշխաններից՝ Աստվածատուր Ենիտոնյանի հորեղբոր տղայի՝ Մարկոսի որդին էր:

1878 թ., երբ ավարտվեց պատերազմը եւ կնքվեց հաշտության պայմանագիր Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ, Բ. Դուռը նոր արշավանք կազմակերպեց անհնազանդ զէյթունցիների դեմ: Հալեպի վիլայեթի վալի Քյամիլ փաշայի գլխավորությամբ դեպի Զեյթուն շարժվեց յոթ փաշաների միացյալ բանակը: Խնդիրն առավել դյուրություն մը չուներ համար վալին, դիմելով խորամանկության ու կեղծ խոստումների, կարողացավ համոզել հայ լեռնականների վերնախավի մի մասին չդիմադրել եւ ենթարկվել սուլթանական կառավարությանը: Զեյթունցիներն այս անգամ չցուցաբերեցին անհրաժեշտ միասնություն, առաջացան տարաձայնություններ:

Թշնամին օգտագործեց կաթոլիկ, բողոքական ու լուսավորչական հայերի միջեւ եղած հակասությունները: Չստեղծվեց միասնական ճակատ՝

³⁴ Հ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 278:

³⁵ Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 129:

³⁶ Անդ:

քրդական եւ թուրքմենական որոշ ցեղերի հետ միասին ընդդեմ օսմանյան պետության:

Զեյթունցիների մի մասն սկզբում փորձեց ցույց տալ զինված դիմադրություն: Ֆրնուզի վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսը կազմելով մի փոքրիկ զորախումբ, Հարություն վարժապետի (Հարություն Զաքարյան) հետ միասին փորձեց պայքար սկսել թշնամու դեմ, բայց հաջողություն չունեցավ: Անհաջողության հանդիպեց նաեւ Պապիկ իշխանը, որը սակայն վայր չդրեց զենքը եւ իր զինակիցներով նահանջեց լեռները ու շարունակեց մղել պարտիզանական մարտեր³⁷:

Թուրքական զորքերը գրավեցին Զեյթունը: Հակառակ իր խոստումներին, Քյամիլ փաշան ծանր ճնշումներ ու հարստահարություններ սկսեց: Նախ, փորձեց զինաթափ անել բնակիչներին, հավաքել տվեց ոչ միայն հրազենը, այլեւ սառն զենքերը³⁸: Բանտարկվեց մի քանի հարյուր մարդ: Նրանք փոխադրվեցին Մարաշի ու Հալեպի բանտեր: Նրանց մեջ էին նաեւ Պապիկ իշխանի մայրն ու կինը:

Հարկերը հավաքելու նպատակով Մարաշի մյուսթասերիֆ Վեյսի փաշան դիմեց անտանելի բռնությունների: Քյամիլ փաշայի խոստումներին հավատացած զեյթունցիները զղջացին իրենց միամտության համար:

Վերը նշված իրադարձությունների մասին «Մասիս» պարբերականը 1879 թվականի հունվարին գրում է. «Զօրքն Ուլնիայէն դեռ 10 ժամ հեռի գտնուած ատեն՝ քաղաքին բոլոր պատուաւոր անձինք ընդառաջ ելնելով՝ իրենց յարգանքը մատուցին, բայց Վեյսի փաշան (Մարաշի միւթէսարըֆը) զանոնք պատուելու տեղ, ընդհակառակն, զօրաց պահպանութեանը ներքեւ խստիւ բանտարկեց եւ մեծամեծ նախատանօք հետն Ուլնիա տարաւ... Այսօր... ոստիկաններն ու զօրքը քաղաքին մէջ մտնելով՝ մէկ կողմանէ... տուրք ժողովել սկսան, եւ միւս կողմանէ տուներուն մէջ մտնելով՝ ուտելիքի եւ վառելիքի վերաբերեալ ինչ որ գտան՝ առին... Անպատմելի են այս միջոցիս խեղճ ժողովրդեան կրած տառապանքները... Մօտակայ չէրքէզներն ու թուրքերը զիրենք պաշարման վիճակի մեջ առած են, դուրս ելնողը կսպանեն եւ կը կողոպտեն...»³⁹:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ թուրքական զորքերի մի զգալի մասը հետ դարձավ Մարաշ, Հալեպ եւ մյուս քաղաքները, զեյթունցիները

³⁷ Հ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 285:

³⁸ «Մշակ», 1878, 28 սեպտեմբերի, N 165:

³⁹ «Մասիս», 1879, 28 փետրվար, N 2265:

1878 թ. սեպտեմբերին նոր ապստամբություն բարձրացրին: Դրությունն այնքան լրջացավ, որ թուրքական կառավարությունը Զեյթուն ուղարկեց ոչ միայն Մարաշում գտնվող զորամասերը, այլև զորքեր Ուրֆայից ու Հալեպից⁴⁰:

Բնորոշ է, որ Քյամիլ փաշան ստիպված է եղել նորից գնալ Զեյթուն: Հալեպի անգլիական հյուպատոս Հենդերմոնը 1878 թ. նոյեմբերի 14-ին գեկուցում էր Կ. Պոլսի իր դեսպանին, որ մի քանի օր առաջ զեյթունցիք հարձակվել են թուրքական զորախմբի վրա: Տեղի ունեցած կռիվներում նրանք տվեցին 10 սպանված եւ բազմաթիվ վիրավորներ: Իշխանությունը բանտարկեց 40 մարդու⁴¹:

Զեյթունի անցքերի մասին գրեցին նաեւ ժամանակի թերթերը: Այսպես, օրինակ, Ս. Պետերբուրգի «Գոլոս» թերթը 1878 թ. սեպտեմբերի 18-ին (30-ին) տպագրեց մի լուր, որ Վիեննայի «Պոլիտիշե կորեսպոնդենց» լրագիրն ստացել էր Կ. Պոլսից:

«...Զեյթունի հայերը ապստամբել են սուլթանի իշխանության դեմ: Զեյթունը, որ գտնվում է Հալեպի վիլայեթում, ունի 30 000 հայ բնակիչ, որոնց մի անգամ չէ, որ արդեն համեմատում են չերնոգորցիների հետ... Մի քանի շաբաթ առաջ Բ. Դռան մեջ դժբախտ միտք ծագեց՝ Զեյթունից հավաքվող հարկերը տասնապատկել: Հայերը որոշեցին եռանդուն կերպով բողոքել այդ միջոցառման դեմ: Նրանք քանդեցին թուրքական մյուզիկի տունը եւ նրա ավերակների վրա տնկեցին սոխ ու սխտոր, որ մեծագույն ատելության արտահայտություն է»⁴²:

Ապստամբներն այս անգամ իրենց ներկայացուցիչներն են ուղարկում էրզրում, որպեսզի խնդրեն ռուսական զորքերի օժանդակությունը: Հետաքրքիր է նաեւ այն, որ դեպքերի կապակցությամբ մեծ վեզիրը դիմում է Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին, որպեսզի նա հնազանդեցնի ապստամբներին: Ներսես պատրիարքը պատասխանում է, որ ինքը այդ չի կարող անել, որովհետեւ ոչ մի ազդեցություն չունի Զեյթունի հայ բնակչության վրա:

Զեյթունցիների 1878–1879 թթ. հերոսական կռիվները, ինչպես նաեւ Բ. Դռան հայահալած բարբարոսական քաղաքականության կապակցությամբ Եւրոպայում ծավալված բողոքներն ստիպեցին սուլթան Աբդուլ

⁴⁰ Տե՛ս անդ: Նկատենք, որ նման դեպքերում թուրք փաշաների հրահանգներով մշտապես կանոնավոր զորքերին միանում էին զանազան ցեղերից կազմված բաշիբոզուկներ:

⁴¹ «Մշակ», 1878, 28 սեպտեմբերի, N 165:

⁴² «Մշակ», 1878, N 206:

Համիդին ժամանակավորապես համաձայնության եզր գտնել հայ լեռնականների հետ: Այդ նպատակով Զեյթուն ուղարկվեց մի հատուկ հանձնախումբ: Երկու կողմերը եկան համաձայնության: Կառավարությունը համաձայնեց «ներում շնորհել» Պապիկ իշխանին եւ նրա զինակիցներին ազատել շատ բանտարկյալների, խոստացավ պակասեցնել հարկերը, որոշ պաշտոններ, այդ թվում Զեյթուն քաղաքի կառավարչի պաշտոնը թողնել հայերին, իսկ զեյթունցիները համաձայնեցին, որ քաղաքում զորանոց կառուցվի:

Համաձայնագիրն, ընդհանուր առմամբ, բարենպաստ էր զեյթունցիների համար: «Մշակ» լրագիրը գեռեւս 1879 թ. իրավամբ գրում էր, որ համաձայնության «այս պայմանները բոլորովին շահաւոր էին Հայոց համար»⁴³: Հայկական շրջաններում համաձայնագիրը դիտվեց որպես զեյթունցիների հաղթանակ:

1870-ական թթ. Զեյթունում ծավալված ազատագրական շարժման մեջ առանձնապես աչքի ընկավ եւ լայն համբավ ձեռք բերեց Ենիտունյան նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Պապիկ իշխանը, որին ժամանակակիցները ի նշան հարգանքի հորջորջում էին փաշա տիտղոսով: Իր ջերմ հայրենասիրության, ազնվության եւ արիության համար նա մեծ ժողովրդականություն է վայելել հայրենակիցների շրջանում: Հարկ է բերել որոշ տեղեկություններ նրա մասին:

«Մշակի» Կ. Պոլսի թղթակից Հայկակը (Ա. Արփիարյան), որ ուշագործյամբ հետեւում էր Զեյթունում կատարվող անցքերին, իր՝ 1879 թ. նոյեմբերի 17-ը թվակիր նամակում հաղորդում էր. «Պապիկ իշխանը քսանեւութը տարեկան մի երիտասարդ մ'է, բարձրահասակ, թուխ դիմօք, երկայն եւ լայն յօնքերով. միշտ իւր վրայ կկրէ անդիի աշխարհ յղած չէրքէզներու փառաւոր զգեստներէ մի մաս: Յեղափոխութեան ամենեն տաք միջոցին, երբ ի Զեյթուն թրքաց զօրքերը կմտնին, Պապիկ գիշերն լեռներէն վար կիջնէր, այնքան յանդուգն էր, թէպէտ եւ իւր գլուխը բերողին 500 ոսկի խոստացուէր էր, սակայն իւր աչքերը կշափաւորէին իւր յանդգնութիւնը: Աչքերուն վրայ կոծիծներ ունի, որով դիւրաւ կը ճանչցուի: Լեռներու մէջ իւր ընկերները սակաւաթիւ էին, բայց դիւրին էր իրեն, երբ որ ուզում էր երկու հազարի չափ ընկերներ գտնել. Բոլոր ջաղացականներն իւր ձայնը կլսեն: Թրքաց ահուսարսափն է»⁴⁴:

⁴³ «Մշակ», 1879, N 209:

⁴⁴ Անդ:

Նամակագիրը զեյթունցիների 1878-1879 թթ. հաջողությունները կապում էր խիզախ հայ լեռնականի անվան հետ: «Մենք ազգովին երախտապարտ եմք Պապիկ իշխանին եւ իւր արի զինակիցներուն» գրում էր նա: Հայկակը, այնուհետեւ, այն միտքն էր հայտնում, որ Պապիկ իշխանի եւ նրա զինակիցների զինված պայքարն «աւելի արդիւնաւոր եղան, քան վեհաժողովներ, անթիւ բողոքներ, կառավարութեանց միջամտումներ»: Երկար բանակցություններից հետո քաջը, 1879 թ. թողնելով լեռնաքաղաքի անմատչելի բարձունքները, իջնում է Զեյթուն եւ դառնում հայրենի գյուղաքաղաքի քաղաքագլուխը: Հայտնի է, որ Պապիկ իշխանը մինչեւ 1886 թվականը եղել է Զեյթունի քաղաքագլուխը: Տեղեկություններ կան, որ նա թունավորվել է թուրքական վերնախավի կողմից նույն թվականին, 40 տարեկան հասակում⁴⁵:

Հայ ազատագրական պայքարը նոր թափ ստացավ 1880-ական թվականներին: 1880 թ. ժողովրդական խմորումներ, զինված ելույթներ տեղի ունեցան Վասպուրականում, որի մասին գրվեց իր ժամանակի պարբերական մամուլում: Այսպես օրինակ՝ «Մշակ» թերթի 1880 թ. N 138-ում տպագրվեց Հայկակի հուլիսի 30-ին գրած նամակը, ուր ասվում էր, թե Կ. Պոլսում հրատարակվող «Ստամբուլ», «Սեմաֆօր», եւ «Վաքըթ» լրագրերի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, Վասպուրականում «Հայոց զինեալ խմբեր» հարձակման են անցել իրենց ճնշողների ու հարստահարողների դեմ:

«Կըսեն, որ այս միջոցին Վանայ մէջ ալ շարժում մը տեղի պիտի ունենայ»⁴⁶: Հաղորդելով այս լուրը, «Մշակի» թղթակիցն ավելացնում էր, որ դեռ պետք է սպասել ստույգ եւ մանրամասն տեղեկությունների: Իսկ 1880 թ. սեպտեմբերի 9-ին «Մշակի» սեփական թղթակիցը Իգդիրից հեռագրում էր, որ «լուր կայ, թէ Վանի հայերի մէջ ապստամբութիւն է ծագել, սպանուած հայերի թիւը 70 հոգի է, թուրք սպանուածների թիվը դեռեւս յայտնի չէ: Երկու կողմերն էլ լաւ զինուած են»⁴⁷:

Այդ նույն ժամանակ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը գրում էր. «Հայերը բնաւ զինուորեալ ապստամբութեան եւ ցոյցերի շաւիղի վրայ ոտք

⁴⁵ Նկատենք, որ ենիտունյան տոհմը տվել է մի շարք այլ նշանավոր գործիչներ: 1860-ական թթ. օրինակ, զեյթունցիների ազատագրական շարժման մեջ աչքի ընկավ Աստվածատուր իշխանը, իսկ 1895-1896 թթ. նշանավոր ապստամբության ժամանակ Պապիկի կրտսեր եղբայր Նազարեթ Չավուշը:

⁴⁶ «Մշակ», 1880, N 138:

⁴⁷ «Մշակ», 1880, N 160:

չէին կոխել, բայց վերջապէս հայի համբերութեան թելն էլ կտրուեց, եւ նա էլ այլ միջոց չէ տեսնում օգնութեան, բացի զէնքը»:

Մեկ այլ կենտրոն էր գոյացել Բայազետից դեպի հարավ: Այդտեղի հայերը միանալով Մուշի սանջակից եկած 1200 մարդու հետ, միասին դարձան 2800 հոգի եւ սկսեցին գործել... Այն հանգամանքը, որ Զուլամբերիի հայերը եւ նեստորական ասորիները նույնպէս ապստամբել են, ապացուց է, որ այդ շարժողութիւնը պիտի մեծանա: Վերջիններս «իրենց մեծաւոր Մարշիմոնին ընտրել են իրենց կրօնական եւ քաղաքական գլուխ եւ երդուել են նորան հաւատարիմ մնալ մինչեւ մահ: Մարշիմոնը իւր խումբը տանում էր դէպի Վան»⁴⁸: Թերթը պատմում էր նաեւ, որ ասորիների ազգապետ Մարշիմոնն իր զինված ուժերին դիմել է մի սրտառու խոսքով, որում ասել է, թե պետք է հայերի հետ միասին կյանքի ու մահու կռիվ մղել թուրքական բռնակալութիւնի դեմ⁴⁹: Այստեղ առանձնապէս ուշադրութեան արժանի է այն, որ, ինչպէս երեւում է թերթի տված հաղորդագրութիւններից, տեղի է ունեցել հայ-ասորական միացյալ ապստամբութիւն՝ ընդդէմ թուրքական լծի:

1880 թ. հոկտեմբերի 16-ին «Մշակին» Վանից գրված մի նամակում հայտնում էին հետեւյալ, ըստ ամենայնի հետաքրքիր տեղեկութիւնները. «Հայկական խնդիրը այսօր բոլորովին պաշտօնական հանգամանք մը առած է եւ Հայաստանում տիրող անիշխանութիւնը եւ հարստահարութեան շարունակուիլը հայկական ապստամբութեան գոյութեան տուած է: Վասպուրական, Մուշ, Բաղէշ, Կարին արդէն ունեն յեղափոխական մասնաժողովներ, որոնք գաղտնի միջոցներով աշխատում են գործակից լինել հայկական ընդհանուր ապստամբութեան ի Հայաստան... Գալով Վասպուրական վերջերս տեղի ունեցած շարժմանց, թէ՛ քաղաքում եւ թէ՛ գիւղերում, ամեն տեղ, հայ ժողովուրդը արթնցած է եւ պատրաստում է իր գոյութիւնը զինուժի զօրութեամբ հայրենի երկրում պաշտպանելու... Տեղական թուրք վարչութեան ըրած զրկանքները, բռնութիւնը եւ անիրաւութիւնը մղում եւ ստիպում են ժողովուրդը զէնք վեր առնելու եւ թշնամեաց հետ անձամբ անձին մարտնչելու, ինչպէս որ մի քանի օր առաջ Կարճկանում, ուր 16000 հայեր կան, պատահած դէպք մը զայս կապացուցեն»⁵⁰: Բացի Վասպուրականից, Մուշից, Բաղէշից ու Կարինից 1880-ական թթ. սկզբերին՝ Սասունի մի շարք վայրերում եւս հայ գյուղացիները

⁴⁸ «Մեղու Հայաստանի», 1880, N 72:

⁴⁹ Անդ:

⁵⁰ «Մշակ», 1880, N 207:

գինված ընդհարումներ են ունեցել թուրք եւ քուրդ ճնշողների ու հարստահարողների հետ⁵¹:

Հայ ազգային ազատագրական պայքարում զգալի դեր խաղացին այն գաղտնի խմբակներն ու կազմակերպությունները, որոնք հիմնվեցին ու գործեցին 1880-ականների արշալույսին: Դրանցից էին Կարինում (Էրզրում) Խաչատուր Կերեքցյանի գլխավորությամբ հիմնված «Պաշտպան հայրենեաց»-ը (1881–1882 թթ.), արեւելահայ իրականության մեջ՝ Թիֆլիսում «Մշակ» թերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունու գլխավորությամբ ստեղծված խմբակը, որի կազմում էին Րաֆֆին, Գ. Սունդուկյանը, Բ. Նավասարդյանը, Ա. Թոխմախյանը եւ այլ մտավորականներ, Երեւանում 1880–1883 թթ. ստեղծված «Հայասէր-ազգասէր» գաղտնի ընկերությունը փիլիսոփայության դոկտոր, «Պսակ» լրագրի խմբագիր Վասակ Պապաջանյանի ղեկավարությամբ: Նրանց նպատակն էր մասնակցել արեւմտահայերի ազատագրական շարժմանը եւ նպաստել Հայկական հարցի բարենպաստ լուծմանը:

Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում գործող գաղտնի խմբակներն ու կազմակերպությունները վերելքներով ու անկումներով պահպանեցին իրենց գոյությունը մինչեւ ԺԹ. հարյուրամյակի 80-ականների կեսերը: Դրանցից մի քանիսը ծավալեցին աշխույժ գործունեության եւ նկատելի հետք թողեցին այդ վայրերի հասարակական կյանքում, մյուսները, նայած իրադարձությունների ընթացքին, սահմանափակեցին իրենց գործունեության շրջանակները: 1880-ականների կեսերին ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը ղեկավարելու նպատակով ժամանակի հրամայականով ծնվեցին քաղաքական կուսակցությունները:

Արեւմտահայ ազգային ազատագրական շարժումների մեջ կարեւոր տեղ ունի հայդուկային կամ ֆիդայական շարժումը, որը մեծ տարածում գտավ առանձնապես Տարոնում եւ նրա շրջակայքում, մասնակիորեն ծավալվեց Վասպուրականի նահանգի տարբեր գավառներում, նաեւ Փոքր Հայքում: Հայ ֆիդայական շարժման սկզբնավորումը կապված է ԺԹ. դ. 80-ական թթ. հետ: Այդ շարժումն ուղղված էր բոլոր տեսակի ճնշողների եւ բռնակալների դեմ: Հայդուկային շարժումն ունեւր ընկերային բովանդակություն ու նաեւ արեւմտահայ ազգային-ազատագրական պայքարի փայլուն էջերից մեկն էր, որովհետեւ իբրեւ ճնշող, հողատեր, բռնակալ՝ հանդես էին գալիս առաջին հերթին քուրդ ռազմական ավագանին

⁵¹ Տե՛ս Հ. Պողոսյան, Սասունի պատմություն, Երեւան, 1985, էջ 164–165:

(ցեղապետերը-աշիրեթապետերը-թոռունները) եւ թուրք պաշտոնեութեան ներկայացուցիչները: Երբեմն հայդուկի վրիժառու զենքն ուղղվում էր նաեւ հայ մատնիչ մեծահարուստների, գյուղապետերի (ռեսերի) դեմ, բայց հաճախ իբրեւ հայդուկ էր հանդես գալիս նաեւ հայ երեւելի գերդաստանի կամ տոհմի, գյուղապետի ընտանիքի որեւէ անդամ⁵²: Բաֆֆին ընդգծում է հայդուկային շարժման ընկերային եւ ազգային բովանդակությունը: Ըստ գրողի՝ հայդուկը տոգորված է «խորին ազգային զգացմունքով եւ ազատութեան բաղձանքով», «իր սիրելի հայրենիքը ազատուած տեսնելու բաղձանքով»⁵³:

ԺԹ. դարի 80-ական թթ. սկզբներին թուրքական իշխանությունները քրդական բազմաթիվ առաջնորդների թուրքացնելուց հետո նրանց մեջ հրահրեցին կրոնական մոլեռանդություն հայերի նկատմամբ՝ հայկական կիսանկախ իշխանությունները վերացնելու, նրանց տիրույթները քրդերին հատկացնելու, ամբողջ Սասունը, Տարոնը հայ ազգային նկարագրից զրկելու նպատակով: Սրվեցին հայ-քրդական հակասությունները: «Տարոնը... տեղի վրայ ոչնչացնելու վճռոյն դատապարտուած կը տեսնուի: Իպոն կը զարնէ, կը թալնէ. Մեհմէդ Ալին կ'աւերէ, Միրզա պէկն ու Սալէհ աղան կը մահացնեն հայուն կեանքն ու պատիւը, կը պղծեն կրօնականն ու բարոյականը, բողոքներ, խնդագրեր, աղերսներ կը թափին կառավարութեան առաջ, նա փոխանակ գործուն եւ բուն միջոցներ ձեռնարկելու... մէկն իւր կնարին տեսուչ կը կարգէ, միւսն տասնորդաց գողութեանց բացարձակ քննիչ կ'անուանէ, երրորդին միւտիրութիւն կուտայ, առանց բնաւ իսկ մտաբերելու, թէ... իւրաքանչիւր ժամը կ'անցնի մահ կամ աւեր բերելով գիւղացի հայուն գլխուն», - գրում էր «Մշակը»⁵⁴:

Տարոնում ամրացած քուրդ ցեղապետերն աստիճանաբար իրենց մեջ բաժանեցին հայկական տարբեր շրջանները. Չոխուրը և Խուլթը Միրզա բեկի ենթակայութեան տակ էր, կենտրոնը հայաբնակ Խվներ գյուղն էր: Բռնաշենում տիրում էր Պալգցի աշիրեթը Շեկո տան գլխավորութեամբ: Քոսուրի տերն ու տնօրենը Հասանցի աշիրեթն էր՝ Նադո, Սեիդ, Ջնդի եղբայրների ղեկավարութեամբ: Ս. Կարապետ վանքի շրջակայքում տիրում էր Զիբրանցի աշիրեթը՝ Մեհմեդ Ալի աղայի գլխավորությամբ: Նրանք հայ ուխտավորներին թույլ չէին տալիս մտնել Ս. Կարապետ վանքը առանց համապատասխան գումար վճարելու: Այդ ամենը հետզհետե

⁵² «Հայոց պատմություն», հտ. երրորդ., գիրք Առաջին, Երեւան, 2010, էջ 473:

⁵³ ԲԱՖԻ, Երկրի ժողովածու, հտ. 9, Երեւան, 1958, էջ 323:

⁵⁴ «Մշակ», 1881, թիվ 4:

հայ գյուղացիության մեջ տարերայնորեն ձևավորում էր քուրդ ցեղապետերին և ավագակախմբերին դիմակայելու ոգին : Ըմբոստացման առաջին դեպքերն սկսվում են 1880 թ. : Ահրոնք գյուղի բնակիչների անզուսպ ցասման առիթ է դառնում Միրզա բեյի կողմից իրենց գյուղապետ Գրգոյի դավադիր սպանությունը : Զայրացած գյուղացիները հարձակվում են քուրդ բեյի վրա, այրում նրա վրանը, վերցնում գյուղապետի դիակը և հեռանում : Մի ուրիշ անգամ Փսանքի հայ գյուղացիները, զայրացած ցեղապետ Զատոյի վերաբերմունքից, վրդովված իրենց ճորտական վիճակից և մարդկային արժանապատվության ոտնահարումից, հարձակվում են նրա վրա, դարձյալ այրում վրանը : Շենիկ գյուղում բնակիչները կռվում են քուրդ ցեղապետի դեմ, պաշտպանում իրենց իրավունքները :

Հաճախ էր պատահում, որ գյուղացիներից ոմանք, չհանդուրժելով պետական շարաշահումներն ու քրդերի անօրինությունները, սպանում էին մի թուրք ոստիկան կամ մի քուրդ աղա և ապաստանում լեռներում : Նրանցից շատերը դառնում էին հայդուկ (ֆիդային) և հավատարիմ մնալով իրենց երդմանը՝ մինչև կյանքի վերջ կռվում էին թշնամու դեմ՝ պաշտպանելով հայրենի գյուղը, նահանգն ու երկրամասը ոճրագործների անօրինականություններից, ավարառություններից, բռնություններից ու սպանություններից : Այսպիսով՝ ԺԹ. դարի երկրորդ կեսից սկիզբ առած հայոց ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության իրականացման առաջին քայլը հանդիսացող թուրքական բռնակալության դեմ Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության արձագանքները ժամանակի հայ պարբերական մամուլի՝ «Մեղու», «Ծաղիկ», «Մասիս», «Արևելյան մամուլ», «Արևմտյան մամուլ», «Արաքս», «Կռունկ հայոց աշխարհին», «Փունջ», «Մեղու Հայաստանի», «Բազմավեպ», «Արծուի Վասպուրականի» էջերում՝ արտացոլվեցին հողվածների, հուշագրությունների, հաղորդումների և այլ նյութերի տեսքով :

Սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեցող հայ մամուլի հողվածների քննական վերլուծությամբ բացահայտվում են թուրքական լծի տակ հեծող հայ ժողովրդական զանգվածների խիզախ ընդվզումներն ու ինքնապաշտպանական կռիվները, հայոց 1870–1880-ական թթ. ազատագրական պայքարի պատմության մեջ հայրենասիրական գաղտնի խմբակների ու կազմակերպությունների, ինչպես նաև կամավորական խմբերի դերակատարումները : Այստեղ առանձնակի ուշադրության են արժանի հատկապես Փոքր Հայքի, Տարոնի, Զեյթունի և Սասունի

լեռնագավառների ժողովրդի թուրքական ինքնակալության դեմ մղած հերոսական կռիվները, ինչպես նաև հայ ազատագրական շարժումների նկատմամբ եւրոպական պետությունների երկդիմի քաղաքականությունը: Վերոնշյալ պարբերականներում հանգամանորեն խոսվում է նաև նշված ժամանակաշրջանի հայ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսության, քաղաքական կապերի կողմնորոշման ու հարակից հարցերի մասին:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

